

BİBLİYOGRAFYA

Max Freiherr von Oppenheim, *Tell Halaf*. Erster Band: Die prähistorischen Funde. Bearbeitet von Hubert Schmidt. Mit einer Einleitung zum Gesamtwerk von Frh. v. Oppenheim. Berlin, Walter de Gruyter und Co. 1943-140 sayfa metin, 6 plân ve 114 levha.

Tell Halaf Yukarı Mezopotamya'da, Habur ırmağının kaynak bölgesinde ve Re'sülayn civarında, bugünkü Türk hududunun ancak 2 km. güneyinde bir hüyükdür¹. Bu hüyükü keşfetmiş olmak şerefi baron M. v. Oppenheim'e aittir. Fasta Hindistana kadar uzanan ülkelerde birçok seyahatler yapmış ve Mısır'da Alman sefaret heyetinde bulunduğu esnalarıda kuzey Arabistan, Suriye ve Mezopotamya'da coğrafi ve arkeolojik mahiyette geziler yapmış ve bilhassa bedeviler üzerinde tetkiklerde bulunmuş olan M. v. Oppenheim 1899 senesinde, o zamana kadar hiç bir Avrupalının girmediği Yukarı Mezopotamya bölgelerinde dolaştığı esnada, Habur üzerinde Tell Halaf hüyükünü bulmuş, bu tepenin önemini takdir etmiş, diplomatlık mesleğinden ayrılarak bütün faaliyet ve servetini bu tepenin araştırılmasına hasretmiştir. Tell Halaf'ta ilk araştırmalar 1911 de başlamış ve büyük bir mu-

vaffakiyetle 1913 senesine kadar devam etmiştir. Fakat birinci cihan harbinin araya girmesi ve bu harbin sonunda Yukarı Fırat bölgelerinin Türkiye'den ayrılıp Suriye'ye katılması gibi olaylar yüzünden hüyükün kazılmasında uzun bir fasıla olmuş ve v. Oppenheim ancak 1927 senesinde tekrar iş başına dönebilmiş, fakat ancak 1929 da büyük çapta bir kazı yapabilmıştır. Bundan sonra araya tekrar bir fasıla girmiş, v. Oppenheim 1939 senesinde tekrar Suriye'ye gitmiş ise de ikinci cihan harbi arifesindeki gergin siyasal durum yüzünden işe başlamadan geri dönmek zorunda kalmıştır. Berlindeki talebelik çağından beri kendisini tanıdığım baronla, bu seyahatinden avdet ettiği esnada, İstanbul'da görüşmek fırsatına nail olmuş ve o zamanlar 80 yaşında olan baronun, uzun ve meşakkatli seyahatı esnasında geçirdiği mühimce bir hastalığa rağmen, eski enerji ve cevvaliyetinden hiç bir şey kaybetmemiş olduğunu görmüştüm. Bugün 85 yaşında olan v. Oppenheim çalışmaya devam etmekte ve pek az hâfire nasib olan bir şansın kendisine bahşettiği hafriyat semerelerinin nihaî publikasyonunu hazırlamakla meşgul olmaktadır.

1911-1913 seneleri kazılarında meydana çıkarılmış olan pek önemli eserlerin, bilhassa M. ö. 1000 senelerine doğru *Kapara* adında bir hükümdarın sarayını süslemiş olan

1) 1 : 800.000 mikyasındaki Türkiye haritasında, Malatya paftasında, "Til Halef" olarak gösterilmiştir.

heykel ve kabartmaların İstanbul'a getirilememiş olmalarına cidden esef etmek lâzımdır. Oppenheim 1927 senesinde, Suriye'deki manda hükûmetiyle anlaşarak bu eserlerden bazılarını Halep'te bırakmış, büyük bir kısmını ise Berlin'e götürerek Franklinstrasse'de tesis ettiği özel bir müzede teşhir eylemiştir ².

Tell Halaf kazıları ve buluntularına dair son zamanlara kadar pek az neşriyat yapılmıştı. 1929 senesine kadar elde edilen neticelere dair v. Oppenheim'in E. Herzfeld, F. Langenegger, K. Müller, H. Schmidt, Br. Meissner gibi tanınmış âlimlerle birlikte Almanca olarak neşrettiği «*Der Tell Halaf. Eine neue Kultur im ältesten Mesopotamien*» (Leipzig 1931) kitap hafriyatın daha ziyade bir ön raporu mahiyetinde idi. Sonraki senelerde bazı kısımları değiştirilmiş ve genişletilmiş bir şekilde İngilizce ve Fransızca olarak ta çıkan bu ön rapordan başka ³ von Oppenheim'in gerek Habur bölgelerindeki tetkik seyahatleri, gerek kazılarda bulunmuş olan bazı önemli eserlere dair monografi mahiyetinde yazıları da inişar etmişti ⁴. Tell Halaf kazısı esas publikasyonunun beş cild üzerine tertib edilmiş olduğunu biliyoruz. Birinci cild, aralarında keramiklerin büyük bir yer aldığı tarih öncesi buluntularını, ikinci cild

Tell Halaf yapılarının mimarî tarihini, üçüncü cild Tell Halaf ve Cebel-el-Beida da bulunan taş heykeltraşlık eserlerini, dördüncü cild tarih öncesi devirlerinden sonraki küçük eserleri, en nihayet beşinci cild Tell Halaf kültürünün yayılış sahasını tesbit etmek üzere bu tepenin çevresinde yapılan tetkik seyahatleri ve küçük sondajlarda elde edilen neticeleri ihtiva edecekti.

İşte bugün üzerinde durmak istediğimiz eser nihai publikasyonun birinci cildir. Abidevi bir şekilde inişar mevkiine vaz edilmiş olan bu eserin ilk kısmı bizzat v. Oppenheim tarafından yazılmış olup şu bahisleri ihtiva etmektedir: I-Tell Halaf'ın keşfinin tarihçesi; II-ilk hafriyat ekspediyonu; III-1911-1913 kazılarının neticeleri; IV-cihan harbinden sonraki kazılar; V-eserlerin hıfz edildikleri yerler; VI-kazı neticelerine dair neşredilmiş eserler; VII-Tell Halaf kazılarının esas publikasyonu; VIII-Habur kaynak bölgesinin tarihçesi; IX-Yukarı Mezopotamya'da yapılmış olan tetkik seyahatleri, sondajlar ve kazılar. Eserin en önemli olan ikinci kısmı ise vakitsiz ölümü ile ilim sahasında büyük bir boşluk bırakmış olan Berlin Üniversitesi preistüvar profesörü Herbert Schmidt tarafından yazılmış olup Tell Halaf'ta yapılmış olan tarih öncesi buluntularını metodik surette tetkikten geçirmektedir. Bu buluntular arasında I-Keramikler ön safta gelmekte, bunlardan sonra II-toprak insan ve hayvan heykelcikleri, III-taş heykeltraşlık eserleri, IV-taş alât ve edevat, V-muhtelif maddelerden yapılmış süs eşyası, VI-muhtelif işlerde kullanılan gündelik eşya, VII-mühür endüstrisi ile ilgili

2) Bu müzein rehberi: *Führer durch das Tell Halaf-Museum*, Berlin, Franklinstrasse 6 (Berlin 1934).

3) Tell Halaf. A new culture in oldest Mesopotamia. Translated by G. Wheeler London-New York 1933. - Tell Halaf. Une civilisation retrouvée en Mésopotamie. Traduction de J. Martz. Paris 1939.

4) Bu neşriyatın tam bir listesi sah. 11-12 de vardır.

eserler, VIII-düz, yahut istampa şeklinde en eski mühürler, IX-boy-nuz ve kemikten yapılmış türlü eserler, X-bakır eserler, ve en nihayet XI-taş vazolar birer birer gözden geçirilmekte, bu, daha ziyade tarifî mahiyette olan fasıllardan sonra, Tell Halaf kültürünün Mezopotamya'nın tarih öncesi kültürleri arasında yerini ve tarihini tesbit eden önemli bir fasıl gelmektedir.

Tell Halaf hüyükü etrafı surla çevrilmiş hemen hemen muntazam dik dörtgen şeklinde bir şehir ve bu şehrin bir tarafında Habur üzerinde bulunan bir şato tepesinden ibaret-tir⁵. Bu şato M. Ö. 1000 senesinden belki biraz önce, belki de biraz sonra, Asur'un hâkimiyeti altında, *Kapara* adını taşıyan mahallî bir hükümdar tarafından saraylar ve tapınaklarla süslenmiş, alt şehir dahi aynı devirde büyük çapta bir imar faaliyetine sahne olmuştur. Fakat Tell Halaf'ın Kapara zamanından çok daha eski devirlerde meskûn olduğunu 1911-1913 ve bilhassa 1929 senelerinde, şato tepesinin muayyen yerlerinde yapılan ve ana toprağa kadar inen sondajlar isbat etmişlerdir. Hâfir tarafından «ma-bed-saray» olarak gösterilen binanın kuzey-batısında (plân 2 de D-II) ve tepenin ortasında kuzey-güney istikametinde açılan tranşelerde (plân 2 de D-IV) birçok preistorik eserlere ve bilhassa boyalı ve nakışlı keramiklere raslamak mümkün olmuştur. Bu iki sondajın kesimleri hakkında plân 3 ve 4 teki resimler bir fikir vermekte, bunlar aynı zamanda önemli bir noktayı ortaya koymaktadırlar; dördüncü bine ait

nakışlı keramik tabakasıyla aşağı yukarı 1000 senesine ait olan *Kapara* devri binaları arasında, bu binalara inşa zemini temin etmek üzere vücade getirildiği anlaşılan bir enkaz tabakası bulunmakta, binaenaleyh tepenin 4 üncü bin ile 1 inci bin arasında gayrı meskûn kaldığı anlaşılmaktadır.

Preistorik Tell Halaf kültürünün en karakteristik eserleri hiç şüphesiz keramikleridir. Esasen bahis mevzuu ettiğimiz kitabın büyük bir kısmı bu keramiklerin tetkikine hasredilmiştir. H. Schmidt bu keramikleri iki esas gruba ayırmaktadır: A) monokrom keramikler; B) boyalı ve nakışlı keramikler; C) harfiyle gösterilen üçüncü grup ise inhitat devresine giren boyalı keramikleri ihtiva etmektedir.

Monokrom keramikler içinde fazla miktarda kum ve kalker taşı ihtiva eden iyi temizlenmemiş bir kilden elde yapılmışlardır. Kapların cidarları fazla kalın olduğundan şekilleri de kabadır. Vazoların üzeri ekser hallerde iyi perdahlanmış ve ince bir astarla örtülmüştür. Renkler gümüşî, siyah, sarımtırak kahve rengi yahut kırmızıdır. Pişirme tekniği daha henüz pek iptidaidir. Bu yüzden kapların içinde ve dışında birçok lekeler görülmektedir. Kap şekilleri, boyalı keramiklerinkine nazaran, çok daha kaba olup pek az tenevvü göstermekte ve üzerlerindeki süslerin fakirliği ile temayüz etmektedirler. Bu gruba giren kaplar büyük küpler, zahire küpleri ve tabaklardan ibarettirler. Bunlardan daha iptidai olarak yapılmış birtakım kaplar da vardır ki bunların günlük ev ihtiyacını karşıladığı anlaşıyor.

5) Krş. Tell Halaf I, plân 1.

Tell Halaf kültürünün en karakteristik eserleri olan boyalı ve nakışlı keramikler ise kilin temizliği ve pişirme tekniği bakımından pek mükemmel bir seviyede bulunmaktadırlar. Kil pek güzel temişlenmiş olup fırının sıcaklığına göre sarı, kırmızımtırak sarı ve nadiren kırmızı bir renk iktisab etmiştir. H. Schmidt çömlekçi çarkının daha henüz kullanılmadığını yazmakta ise de, vazo biçimlerinin intizamı yavaş dönen iptidai bir çarkın kullanılmış olmasını muhtemel kılmaktadır. Vazo şekilleri büyük bir tenevvü gösterir. Bununla beraber üç ana şekil tesbit etmek mümkündür : 1 - Kenarları huni şeklinde açılan muhtelif derinlikte kâseler ve tabaklar; 2 - boynu alçak, gövdesi gayet geniş ve yuvarlak küpler; 3 - yüksek boyunlu, testi şeklinde büyük vazolar ⁶. Bazı kapların üzerinde beyaz yahut açık sarı bir astar görülmektedir. Fakat ekser hallerde nakışlar doğrudan doğruya açık vazo zemini üzerine oturtulmuştur.

Bu vazolarda kullanılan boya, kap fırında pişirildikten sonra, parlak bir renk almaktadır. Tell Halaf keramiklerinden başka Ege bölgesi ve Yunanistanın preistorik ve istorik keramikleri, meselâ en karakteristik birkaç misal zikretmek için, Girit-Miken vazoları yahut siyah kırmızı figürlü Yunan vazoları üzerinde de görülen bu parlak boya şimdye kadar arkeolojik eserlerde «vernikli» yahut «sırlı» bir boya olarak gösterilmekteydi. Fakat son zamanlarda Yunan vazoları üzerinde

yapılan lâboratuvar araştırmaları bu vazolarda vernikli boyanın bahis mevzuu olamayacağını, çünkü verniğin özü olan yağın fırında yanıp gideceğini, sırlı boyanın haiz olduğu eriyip kabın üzerine yayılma hassasının da bu boyalar için varid olmayacağını göstermiştir ⁷. Tell Halaf keramikleri de dahil olmak üzere parlak bir boya ihtiva eden Önasya ve Ege bölgesi keramiklerinde bu boyanın potaslı suda eritildikten sonra içine koruyucu bir kolloid ilâve olunan, fazla miktarda demiri muhtevi bir kil mahlûlünden başka bir şey olmadığı, icaba göre sulu yahut koyu bir mayi halinde yapılan bu mahlûl ile vazoların üzerinde nakışlar yapıldığı, bunların muhtelif şekillerde fırında pişirilmesi sonunda, bir takım kimyevi teamüller yüzünden, parlak kırmızı yahut parlak siyah bir renk iktisab ettiği artık anlaşılmış bulunmaktadır. Meselâ vazolar, içinde kuvvetli bir hava cereyanı bulunan bir fırında pişirildikte oksijenin boya olarak kullanılan kil mahlûlü içindeki demirle birleşmesi sonunda nakışlar kırmızı bir renk almakta, fırının içindeki hava cereyanı kesildikte odun ateşinin neşrettiği hamızı karbonun tesiriyle kırmızı nakışlar siyaha inkılâp etmektedirler; aynı vazo üzerindeki hem kırmızı, hem de siyah nakışlar ise kil mahlûlünün vazonun üzerine kalın yahut ince tabakalar halinde sürülmesi ve bu tabakaların oksijen yahut hamızı karbondan muhtelif derecelerde müteesir olması sonunda elde edil-

6) Bu şekilleri toplu bir halde *Tell Halaf. Une civilisation retrouvée en Mésopotamie* sah. 333, res. 9 da bulmak mümkündür.

7) C. Weichert, *Zur Technik der griechischen Vasenmalerei*. Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts. Archäologischer Anzeiger 1942, Sah. 512 v. d.

mektedir. Yunanlılarda pek müte-kâmil bir şekil alan bu tekniğin Tell Halaf keramiklerinde de tatbik edilmiş olduğunu üzerlerinde parlak siyah yahut kırmızı veyahut hem kırmızı, hem de siyah nakışlar ihtiva eden vazolar açığa vurmaktadırlar⁸. Vakıa Tell Halaf nakışlarında fazla bir parlaklık elde edilememiştir, fakat boya olarak kullanılan kil mahlûlüne muhtelif oxydationlarla muhtelif renkler verme tekniğinin esas itibarile o zamanlar bilinmiş olması Yukarı Mezopotamya'nın bu preistorik kültürünün ihraz etmiş olduğu yüksek seviyeyi, zannımıza göre, göstermeğe kâfidir.

Tell Halaf vazoları üzerinde bulunan nakışların büyük bir kısmı hendesîdir. H. Schmidt nokta ve hattan ibaret olan ana dekorasyon elemanlarının ne suretle düz hat, kırılmış hat, araları kesik hatlar, yahut kıvrılmış ve yuvarlak hatlardan müteşekkil ana motifleri meydana getirdiğini, bu motiflerin ne suretle frizler yahut metoplar halinde tertiplendirildiğini bir çok misallerle göstermiştir⁹. Bu hendesî motifler arasında örgü tekniğinden alınmış motifler de vardır. Fakat asıl enteresan nokta, bu sırf hendesî motiflerin yanında üslûplaştırılmış bitki, hayvan ve insan tasvirlerinin de bulunmasıdır. Nisbeten az olan bitki ve bilhassa ağaç motifine karşılık¹⁰ hayvan motiflerine sık

sık raslanıyor¹¹. Bu motifler arasında atlar önemli bir yer almakta, fakat bunların uzun kulaklı olmaları bazı müdekkikleri (meselâ zooloji mütehassısı Hilzheim'er'i) bunların eşek olduğunu iddiaya sevkettmektedir. Attan başka geyik, karaca ve yaban keçisi tasvirleri de vardır. Bunlardan bazıları başları arkaya dönük ve oturur bir vaziyette gösterilmiştir. Fakat en çok tasvir olunan hayvan, öküz yahut boğadır. Bazan bütün hayvan, bazan ise cepheden olarak yalnız boynuzlu başı tasvir edilmekte, bu başlar yan yana dizilmek suretile frizler meydana getirilmekte ve bu frizler bazı hallerde esas mahiyetlerini kaybederek dekoratif bir şekil almaktadırlar. Öküz yahut boğanın bu kadar sık tasvir edilmesi sebepsiz olmasa gerekir ve Tell Halaf'ta boğa şeklinde bir ilâha ibadet edilmiş olduğunu muhtemel kılmaktadır.

Kuş tasvirleri de bu vazolar üzerinde sık sık görülen motifler arasındadır. Ayakta durur yahut uçar vaziyette gösterilen bu kuşların cinsini tesbit etmek güçtür. Hilzheim'er'e göre uzun ayaklı ve uzun boyunlu kuşların bir kısmı leylek, uçar vaziyette gösterilenler ise turna kuşlarıdır. Bunlardan başka yaban ördekleri, kuğu kuşları ve hatta deve kuşları da vardır. Bazı münferid yılan resimlerine de raslanmaktadır.

Bu vazoların üzerinde insan tasvirleri de mevcuttur. En önemlileri lezha LX da toplanmış olan bu resimlerde oturan, ayakta duran, yahut ince uzun külâhlar giymiş

8) C. Weichert, adı geçen makale, sah. 526 v. d.

9) *Tell Halaf I.* sah. 34 v. d.- *Tell Halaf. Une civilisation retrouvée en Mésopotamie*'de (sah. 331. res. 8) bu geometri motiflerinin başlıcalarını toplu olarak bulmak kâbidir.

10) *Tell Halaf I.* sah. 43-44, levha 61.

11) *Tell Halaf I.* sah. 39 v. d., levha 56 v. d.

olarak biri birinin arkasından koşan veyahut ellerini yukarı doğru kaldırmış olarak herhalde dans eden insanlar üslûplaştırılmış ve birçok hallerde hendesileştirilmiş bir şekilde gösterilmişlerdir.

Şimdiye kadar gözdan geçirdiğimiz bu vazo resimleri tek renkli bir boya ile (kırmızı yahut siyah) yapılmışlardır. Bu vazoların daha mütakâmil bir safhasında (C gurupu) ise vazoların dış satırlarının beyaz bir astarla örtüldüğü ve bu astarın üzerinde kırmızı-siyah nakışlar meydana getirildiği görülüyor (sah. 71 v. d.). Bu nakışların da büyük bir kısmı hendesidir.

Fakat zaman ile bu nakışlı vazolarda bir inhitat baş göstermekte, insan yahut hayvan tasvirleri tamamen ortadan kalkmakta, geometri motifleri ise itinasız bir şekil almakta, hatta bazı hallerde vazoların üzerlerinin sadece kırmızı, sarı yahut kahve rengi bir boya ile örtüldüğü görülmektedir (sah. 85 v. d.). Şekiller dahi, levha 30-32 de görüldüğü gibi, kabalaşmakta ve birçok hususlarda itilâ devri vazolarıninkilerden ayrılmaktadırlar. Bu muahhar vazolardan bazılarının çömlekçi çarkında yapılmış olduğu da anlaşılmaktadır.

A grupu'nun monokrom keramikleri ile B-C gurupunun boyalı keramikleri arasındaki iligiler yalnız birkaç yerinde dar tranşeler halinde ana toprağa kadar inilmiş olduğundan, daha henüz lâyıkile aydınlatılamamıştır¹². Monokrom vazoların boyalı vazolardan daha eski olduklarına dair elimizde katî bir delil

12) *Tel Halaf I*, sah. 67 v. d., krş. sah. 121.

yoktur. Fakat bunların bazı yerlerde boyalı keramiklerin altında bulunmuş olmalarından H. Schmidt bu keramikleri Tell Halaf'ın ilk sakinlerine atfetmektedir. Sonraları daha mütakâmil vazolar yapmasını bilen insanlar buraya geldikte, bazı hususlarda bu ilk sakinlerin tesiri altında kalmakla beraber, monokrom keramikler üzerinde tesir icra etmişler, bunların teknik ve dekorasyon sahasında bazı yenilikler kaydetmelerinde âmil olmuşlardır. Fakat bu mütakâbil tesirlere rağmen A ve B grupları vazoları arasında teknik, şekil ve dekorasyonda tezahür eden esaslı bazı farklar bulunması ve bu farkların hiçbir zaman tamamen kaldırılamamış olması bu iki grubun menşelerinin başka başka olduğunu gösterecek mahiyettedir. Bununla beraber bu iki keramik grubu hâmillerinin birleşmesiyle Tell Halaf preistorik kültürünün meydana geldiği söylenebilir.

Bu preistorik kültür hakkında tam bir fikir edinebilmek için keramiklerden başka diğer kültür eserlerini gözden geçirmek lâzımdır. Bilhassa 1929 senesinde yapılan sondajlarda boyalı keramiklerle birlikte çakmak taşı ve obsidiyan taşından yapılmış birçok alât ve edevatın bulunmuş olması dikkate değer. Bu eserleri de pek esaslı bir surette tetkik etmiş olan H. Schmidt (sah. 105 v. d.) Tell Halaf obsidiyan ve çakmak taşı endüstrisinin neolitik kültür çerçevesi içine girdiğini ve bilhassa bıçak, çakı ve bizlerle temayüz ettiğini göstermiştir. (krş. sah. 221-22) Bunların yanında kaya taşından yapılmış ve üzerleri cilalanmış muhtelif şekilde

taş baltalar da vardır. Bakır ise daha henüz pek enderdir (sah. 119-120, levha 114). Madenî eserler arasında yassı bir balta, bir kargı ucu, bir hançer parçası ve bir ok ucu gösterilebilir. Bu kültür tabakasında bulunan taş vazolar ise lüks eşya olarak telâkki olunabilir. Bunlar su kirecinden yapılmış bir kaç parçaya inhisar etmektedirler (sah. 120). Şu halde Tell Halaf kültürünü neolitik, yahut henüz pek az sayıda bulunmuş olan bakır âletleri nazarı itibare almak suretile kalkolitik bir kültür olarak kabul edebiliriz.

Tetiklerinin sonunda H. Schmidt bir çok hafriyat püblikasyonlarında unutulmuş bir hususu, yani Tell Halaf kültürü eserlerinin ve bilhassa boyalı keramiklerinin Ön Asya'nın diğer boyalı keramik kültürleri arasında işgal ettiği mevkii, aynı zamanda bu eserlerin tarihini tesbite çalışmaktadır (sah. 121 v. d.). Maalesef değerli âlim 1932 de ölmüş olduğundan o tarihten sonra Yukarı Mezopotamya'da yapılan pek önemli kazıları nazarı itibare alamamıştır. H. Schmidt Tell Halaf keramiklerini Elâm'ın merkezi Sus'un en alt tabakalarında bulunmuş olan keramiklerle (Sus I keramikleri) uzun uzadıya mukayese etmekte, bu iki grup arasındaki benzerlik ve farkları tebarüz ettirmekte, bu gruplar arasında bulduğu bazı genetik rabitalardan Sus I ile Tell Halaf kültürlerinin aşağı yukarı aynı devreye ait olduğunu istidlâl etmektedir. Bundan sonra H. Schmidt Aşağı Mezopotamya'nın üç büyük kültürü olan El Übeyid, Uruk ve Cemdet Nasır kültürlerini gözden geçirmekte, El Übeyid nakışlı vazolarının ancak Sus I vazoları vası-

tasile Tell Halaf vazolarıyla mukayese olunabileceğini yazmakta, gerek El Übeyid, gerek Uruk kültürlerinin köklerinin yabancı olduğunu ve Mezopotamya'ya Proto-Sumerler tarafından getirilmiş olduğunu söylemekte, bununla beraber El Übeyid vazo nakışlarının Sus I geleneğini devam ettirdiklerini beyan ederek çağdaş olan Sus II ile Cemdet Nasır vazolarını boyalı keramik gruplarının son merhalesi olarak telâkki eylemektedir. Bu bahsin sonunda ise H. Schmidt Tell Halaf'ta bulunmuş olan mat boyalı Samarra keramikleri üzerinde durmakta ve bunların Tell Halaf keramikleriyle çağdaş olmaları lâzımgeldiği kanaatini izhar etmektedir.

Bugün ise, 1932 den beri yukarı Mezopotamya'nın çeşitli yerlerinde yapılan kazılar sayesinde, Tell Halaf kültürüne dair daha esaslı bir fikir edinebilecek, bu kültürün yayılış sahasını ve devrini aşağı yukarı tesbit edebilecek bir durumda bulunuyoruz. Bu kültürün esas merkezinin Habur bölgesinde olduğu anlaşılıyor. Bu kültüre Tell Halaf'tan başka Tell Şagar Pazar, Tell Bırak, Tell Abu Heye de Re'sülayn'da raslanmış, bu kültürün bu merkezden gerek doğuya, gerek batıya yayılmış olduğu anlaşılımıştır. Doğuda Cebel Sincar, Ninuva, Arpaçiyeye ve Tepe Gavra, batıda ise Göktepe, Sakçagözü, Tell-el-Cudeyde ve Ras-Şamra bu kültürün hâmilleri olarak karşımıza çıkmakta, Fırat üzerindeki Karkemiş'te yahut Mersin yöresindeki Yümüktepe'de ise Tell Halaf keramikleri ithalat eşyası olarak bulunmaktadırlar. Aynı hali Orta Dicle'de Samarra'da veyahut daha güneyde Şat-es-Se-

bil'de görüyoruz ¹³. Kuzeyde ise Tell Halaf keramiklerine Van yöresinde Tilkipede raslanmıştır ^{13 a}. Şu halde Tell Halaf kültürünün Akdeniz kıyılarından, Yukarı Suriye ve Yukarı Mezopotamya'yı içine almak suretile, geniş bir yarım ay şeklinde İran dağlarına kadar uzandığı, yani esas itibarile dağlık bölgeler ile Mezopotamya çukur ovası arasındaki ülkelere ait olduğu söylenebilir.

Bu kazılar yalnız Tell Halaf kültürünün yayılış sahasını göstermekle kalmamış, aynı zamanda bu kültür hakkında daha sarih bir fikir edinmemizi de mümkün kılmıştır. Tell Halaf'ta, plân 2 deki kesimde gösterilen iri taşlardan yapılmış bir sur bakiyesinden başka mimarî hiçbir eser bulunmamıştır. Buna karşılık Tell Arpaçiye'de kaldırımli sokakları ihtiva eden bir iskân bölgesine ve bu bölgenin içinde birtakım yuvarlak binalara raslanmıştır. Üzerlerinin arı kovanı şeklinde kerpiç kubbelerle örtülü olduğu anlaşılan bu binalara sonraları kare yahut dik dörtgen şeklinde delhizler ilâve olunmuştur. Aynı yerde polikrom Tell Halaf keramiklerinin en güzel nümunelerini de bulmak mümkün olmuştur ¹⁴. Yuvarlak binalara Arpaçiye'den başka Tepe Gavra'nın XVII inci tabakasında ¹⁵, yahut

13) Mezkûr yerlerdeki kazılara dair bibliyografya için krş. W. Otto, *Handbuch der Archæologie*, sah 648 v. d. (Andrae).

13a) Reilly, Türk Tarih, Arkeologya ve Etnoğrafya Dergisi 4, 1940, sah. 145 v. d.

14) M. E. L. Mallowan-J. C. Rose., *Prehistoric Assyria. The excavations at Tell Arpachiyah 1933*. (Oxford 1935), sah 43 v. d. Kit bın başındaki renkli levhayı da karşılaştırınız.

15) E. Speiser, *Asia*, Sept. 1938, sah. 536 v. d.

Karkemiş yöresinde Yunus mevkiinde raslanmıştır ¹⁶. Fakat bununla Tell Halaf kültürüne ait karakteristik ev şeklinin yuvarlak olduğu sanılmamalıdır. Çünkü Tepe Gavra kazıları daha alt tabakalarda dik dörtgen şeklinde iç avluların etrafını çeviren birtakım oda ve koridorlardan müteşekkil bir bina tipinin de mevcudiyetini göstermiştir, ki bu plâni havi binalar büyük bir ihtimale göre mabeddirler. Aynı yerde bulunan bir kadın heykelciği belki böyle bir mabedde ibadet gören bir ilâhaye aittir.

Bütün bu kazılarda madene hemen hemen hiç raslanmamıştır. Bununla beraber Tell Halaf kültürünün keramikleri, taş endüstrisi, boğa yahut insan şeklindeki ilâhları, istampa mühürleri ve müttekâmil mimarisıyla yüksek bir kültür olduğunda şüphe yoktur. Bu kültür yukarıda hududlarını çizdiğimiz sahada otokton mudur yoksa buraya başka bir yerden mi gelmiştir? Tell Halaf keramiklerini tetkik ettiğimizde boyalı keramiklerin gerek teknik, gerek dekorasyon bakımından pek müttekâmil bir surette ortaya çıktığı ve bir müddet sonra inhitata yüz tuttuğu göz önünde bulundurulacak olursa, bu kültürün bu havalie başka bir yerden gelmiş olduğu kabul olunabilir. Aynı kültüre Van yöresinde raslanmış olması, Tell Halaf kültürünün doğu Anadolu'dan gümeye inmiş olduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde 1944 senesinde verdiği konferanslarda bu enteresan meseleleri ele almış olan

16) C. L. Woolley, *Iraq* 1, 1934, sah. 146 v. d.

tanmış Alman preitsuvar âlimlerinden K. Bittel Tell Halaf keramiklerinden başka 3 üncü binde «Kapadokya keramikleri» nde ve birinci binde Frig keramiğinde hemen hemen aynı geometri motiflerin raslanmasını doğu Anadolu'da, tesbit edilmesi icabeden bir yerde, binlerce sene yaşamış bir geleneğe atfetmektedir¹⁷. Bu geleneğin öz bölgesini bulabilmek için Van havalisinden başka Urfa, Mardin, Diyarbakır ve Samsat'tan Maraş'a kadar uzanan bölgelerin araştırılması lâzımdır. Türk Tarih Kurumu'nun bu bölgeleri kazı programına ithal etmesi şayanı temennidir.

Kitabının son faslında H. Schmidt'in Tell Halaf kültürü ile Sus I, El Übeyid ve Samarra kültürleri arasında tesbite çalıştığı münasebetleri yukarıda saydığımız tabaka kazıları sonunda daha vazih bir surette kavrayabilecek bir durumda bulunuyoruz. En eski devirlerden ilk sülâleler zamanına kadar gelen bütün kültür tabakalarını ihtiva eden Tepe Gavra'da¹⁸ siyah yahut turuncu renkte monokrom bir keramik ihtiva eden ve neolitik olduğunda şüphe olmayan en alt tabakanın üstünde (tabaka XXVI), XXV-XVI. tabakalarda, Tell Halaf keramiklerinin mevcudiyeti tesbit edilmiş, XIX. tabakadan XVI. tabakaya kadar Samarra'nın mat boyalı keramikleri bulunmuş, XVII. tabakada ise ilk Sus I vazolarına raslanmıştır. Aynı hüyükte, Tell Halaf kültür tabakalarının üzerinde, El Übeyid

kültürüne ait dört tabaka (XV-XII) bulunmuş, aynı zamanda XVI. tabaka ile XV. tabaka, yani Tell Halaf tabakası ile El Übeyid tabakaları arasında vazih bir hudud bulunmadığı, Tell Halaf ve Samarra keramiklerinin bir müddet El Übeyid keramikleriyle yanyana gittikleri görülmüştür. Tell Şagar Pazar'da en alttaki 15 inci tabakadan itibaren yanyana devam eden Samarra ve Tell Halaf keramiklerinden Samarra keramiğinin 14.12. tabakalarda, Tell Halaf keramiğinin ise 11.6. tabakalarda birden bire çoklaştığı görülmekte, bunların yanında en fazla 15. tabakada bulunan monokrom keramiğin üst tabakalara doğru tedrici surette azaldığı göze çarpmaktadır. Tell Halaf kültürü devrinden sonra bu hüyük uzun müddet gayrı meskûn kalmış, 4. 5. tabakaların ise ilk sülâleler zamanına ait olduğu anlaşılmıştır¹⁹. Tell Brak'ta kalkolitik olarak gösterilen en alttaki 6. tabakada Tell Halaf ve Samarra keramiklerinin bir müddet yanyana devam ettikleri, fakat bunların aynı tabaka içinde, bir müddet sonra, El Übeyid keramikleri tarafından istihlâf edildikleri tesbit olunmaktadır²⁰. Ninuva'da ise en alttaki 1 ve 2 a tabakalarda boyalı ve monokrom keramikler bulunduğu, 2 b tabakasına monokrom keramiklerle birlikte Samarra ve Tell Halaf, daha üstteki 2 c tabakasına ise yalnız Tell Halaf keramiklerinin hâkim olduğu görülmekte-

17) Krş. K. Bittel, *Kleinasiasche Studien* (Istanbul Mitteilungen, Heft 5), Istanbul 1942, sah, 113.

18) Not 15 te gösterilen muhtasar rapora bakınız.

19) Iraq 3, 1936, sah. 1 v. d. Bilhassa res. 2 deki kesimi karşılaştırmız.

20) Illustrated London News, 15 Oct. 1938.-Bilhassa sah. 698-99 daki kesime bakınız.

dir ²¹. Bütün bu tafsilâttan çıkaracağımız netice, Yukarı Mezopotamya'nın preistorik iskân yerlerinde muayyen bir tabaka teselsülü mevcut olmadığı, Samarra keramikleriyle Tell Halaf keramiklerinin ekser hallerde yanyana gittikleri ve monokrom bir keramik nev'iyle temayüz eden bir kültür tabakasının üzerinde yer aldıklarıdır. Samarra keramiklerine yukarıda zikrettiğimiz Tepe Gavra, Tell Şağar Pazar, Tell Bırak ve Ninuva'dan başka Arpaçiyeye ve Tell Halaf'ta da raslanmıştır ²². Mat hoyalı keramikleriyle temayüz eden Samarra kültürü doğu, yani İran yüksek yaylası ile bir takım rabıtalara göstermekte, binaenaleyh Yukarı Mezopotamya'ya doğudan gelmiş gibi görünmektedir. Şu halde Yukarı Mezopotamya kuzeyden ve doğudan gelen kültürlerin birbirile karşılaştığı ve kaynaştığı bir ülke olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla beraber bütün bu ülkeye hâkim olan başlıca kültür hiç şüphesiz Tell Halaf kültürüdür.

Tell Halaf ile El Übeyid kültürleri arasındaki münasebetlere dair en vazıh olarak Tepe Gavra kazısı bir fikir vermekte, El Übeyid tabakasının Tell Halaf tabakası üzerinde bulunduğunu göstermekte, yani bu tabakanın daha muahhar bir zamana ait olduğu hissini uyardırmaktadır. Fakat gerek Ur'da,

hâfir Woolley tarafından «flood level» yani «tufan tabakası» olarak gösterilen ham bir tabaka tarafından ikiye ayrılmış olan en alt tabakada ²³, gerek Uruk'ta XVIII. - XIV. tabakalar ile XII. - X. tabakalarda Übeyid I ve Übeyid II olarak gösterilen iki keramik nev'i buluyoruz ²⁴). Yukarı Mezopotamya'da ise, Tell Halaf tabakasının üzerinde bulunan keramikler El Übeyid keramiklerinin muahhar ve yabancı elemanlarla karışmış bir safhasını teşkil eden Übeyid II keramikleridir. Şu halde aşağı yukarı dördüncü binin ilk yarısında kuzeyde Tell Halaf, güneyde ise El Übeyid I kültürlerini buluyoruz. Fakat üstünlük kuzeydedir. Dördüncü bininin ikinci yarısında ise durum değişmekte, güney üstünlüğü ele almakta, El Übeyid II kültürü kuzeye yayılarak Tell Halaf kültürü sahasını kaplamakta ve tesirlerini Akdeniz kıyılarına kadar teşmil eylemektedir.

Bütün bu enteresan meselelerin halinde Tell Halaf kültürünün oynadığı rol, görüldüğü gibi, çok büyüktür. Fikrimize göre güney Anadolu ve kuzey Suriye ve Mezopotamya'nın tarih öncesi kültürleri meselesinde Tell Halaf daima ön safta gelecek ve bu kültürü bize tanıtan H. Schmidt'in eseri ana eserlerden biri olarak kalacaktır. Bu eser yalnız Anadolu ile pek yakından ilgili bir kültürü tanıttığından dolayı değil, aynı zamanda preistorik bir tabaka kazısına dair nümune olabilecek bir nihai publikasyon teşkil ettiğinden dolayı da

21) University of Liverpool Annals of Archaeology and Anthropology 20, 1933, sah. 127 v. d. Bil-hassa levha 73.

22) Samarra keramiklerine dair: E. Herzfeld, *Die vorgeschichtlichen Töpferien von Samarra* (Berlin 1930). - Tell Halaf'ta bulunmuş olan samarra keramiklerine dair: Tell Halaf I, sah. 128, metin res. 52-54, levha, 90, no. 12, 13.

23) C. L. Woolley. *Antiquaries Journal* 10, 1930, sah. 327 v. d.

24) A. Nöldke, *Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften* (Berlin), 1932, Abhandlung Nr. 6.

bizler için hususî bir ehemmiyet taşımaktadır. Ön Asya'nın preistorik meseleleriyle uğraşan bilginlerimize nefis bir surette basılmış ve renkli ve renksiz yüzlerce levha ile süslenmiş olan bu abidevî eseri hararetle tavsiye ederiz.

Trudi Otdela İstorii Kulturi İ İskusstva Vostoka (*Şark kültür ve sanat tarihi bölümünün mesaiseri*) Devlet Ermitaj Müzesi yayınlarından II. cilt, Leningrad 1940 (rusça)

Dünyanın en zengin müzelerinden biri sayılan Leningrad Ermitaj Müzesi son yıllarda Orta Asya kültür tarihine ait çok önemli mesailer yayınlamıştır. Sovyetler Cumhuriyeti ilim kurumlarıyla Türkiye ilim kurumları arasında kültür münasebetlerinin bir türlü yola konulamamasından Sovyet bilginlerinin bir çok önemli mesaiseri Türk bilginlerine meçhul kalmaktadır. Burada münderecatını kısaca bildirmek istediğimiz «Şark bölümü mesaiseri II» de Türk tarih ve arkeolojisini doğrudan doğruya ilgilendiren çok önemli mesaiseri ihtiva eden eserlerden biridir. 337 sahife tutan bu eserde meşhur ve salâhiyet sahibi Sovyet bilginleri tarafından yazılan 14 etüd vardır. Orta Asya Türk Tarihi ve arkeolojisi sahasındaki çok kıymetli mesaiseriyle tanılan A. Yakubovskî'nin «*Ermitaj müzesindeki Orta Asya sanat eserleri koleksiyonu ve bunların XVI. asra kadar Orta Asya'nın kültür ve sanat tarihini tetkik için önemi*» (s. 7-24), «*Zerafşan arkeoloji heyet-i seferiyesinin*

çalışmalarına dair rapor» (s. 51 - 70) ve «*Arkeoloji bakımından Semerkand'ı öğrenme tarihi*» (s. 285 - 337) başlıklı makaleleri Türkistan kültür tarihine ait çok önemli yeni malûmatı ihtiva etmektedir.

A. Yakubovskî'nin verdiği malûmata göre, son yıllarda Türkistanın muhtelif mintakalarında bir çok kazılar ve arkeolojik keşifler yapılmıştır. Ezcümle Suğnak harabesinde (1927), Ürgenç'de (1928-1929), eski Merv harabesinde (1929), Soğd-Muğkale de (1933) ¹, Zerafşan havzasında (1934), Termez'de (1936), Yedi Su (Semireçye) mintakusundaki Taraz harabesinde (1937-1939), Varahşi de (1937-1938), Horezm'de (1938), Samarkend-Talibarzu'da (1939) yapılan hafriyat Türkistan tarihi için yepyeni bir devir açmaktadır. İslâm devrinin en meşhur şehirlerinden olan Peykend harabesinde Prof. A. Yakubovskî'nin idaresi altında mühim keşifler yapılmıştır.

Prof. A. Yakubovskî'nin birinci makalesinde verilen malûmatı şöyle hülâsa edebiliriz :

Bütün Orta Asya'da yapılan kazılarda elde edilen kıymetli eserler Ermitaj Müzesinde toplanmaktadır. Ermitaj'ın Orta Asya koleksiyonunda aşağı yukarı 26 asırlık asarı atıka mevcuttur. Bunlar arasında İslâmdan önceki kültür ve san'at eserleri bilhassa önemlidir. Merv vahasında, Termez civarında, Semerkant-Afrasyap harabesinde, eski Soğdun muhtelif yerlerinde, Harzemde, başka birçok yerlerde yapılan kazılarda elde edilen Grek-baktra sikkeleri, frizler, heykeller, lâhitler, çömlükler gibi eserler arasında dünyanın

¹ Muğkale hafriyatında elde edilen bazı önemli materyeller hakkında *Belleten, in 27. sayısında malûmat verilmiştir. (s. 615-619).